

УДК 323.39+[378.4](477-25) "186/189"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.03

К. Нагайко, асп.
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди", Переяслав-Хмельницький, Україна

КИЇВСЬКА УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА ТА УНІВЕРСИТЕТ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА: ФАБУЛА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЯВУ

Розглянуто взаємозв'язок між Київською Українською Громадою, як основним рушієм формування національного руху в Україні у другій половині XIX ст. та об'єднавчим центром для українофільської науково-освітянської еліти – університетом св. Володимира. В умовах становлення буржуазного суспільства в Європі, університети виділилися, як важливі осередки, що впливали на формування національної самосвідомості громадян. Вони стали найбільшими центрами розвитку прогресивних ідей у Південно-Західній частині Російської імперії, що справили відчутний вплив на її суспільно-політичне життя. За західноєвропейським зразком, ці заклади перетворилися у форпости становлення національної думки. Завдяки потужному інтелектуальному потенціалу у їхньому середовищі було сформовано ідеї, що стимулювали самовияв окремих народів, які проживали в межах імперії. Їхнє практичне втілення відбувалося як у культурній, так і в політичній сферах. Надважливе значення в цих процесах відігравав Київський університет св. Володимира. А саме: із-поміж прогресивного науково-культурного середовища просувалася думка про політичну окремішність українців як одного з самодостатніх європейських народів. Діяльність громадівців-українофілів уразила національні прагнення й заклала ідеї державності у формі автономії, а згодом і незалежної української республіки.

Ключові слова: Київська Українська Громада, університет св. Володимира, національна ідея, недільні школи, наукова діяльність, культурно-політичне середовище.

Період вітчизняної історії другої половини XIX ст. позначений значним піднесенням національного руху. У цей час відбувся помітний суспільний культурно-просвітницький розвиток, який забезпечували представники українофільської інтелігенції, у тому числі професори, викладачі, студенти, випускники університетів (учителі навчальних закладів), які усвідомлювали практичну важливість ідеї національного самовияву. Завдяки їхній діяльності з-поміж різних верств населення сформувалася значна кількість прихильників українства, світоглядні засади якого спиралися на історичну спадщину, культурну й державотворчу традицію, сформовану на етнічних територіях українського народу.

Київський університет св. Володимира виступав середовищем, у якому народжувалась вітчизняна наукова думка, виховувались визначні вчені та дослідники, які значною мірою вплинули на становлення української національної ідентичності. Саме в ньому зародилася Київська Українська Громада, що продовжила традицію демократичного поступу українства в умовах імперської дійсності. Власне її історія й діяльність найактивніше висвітлювалася вітчизняними науковцями впродовж 20–30-х рр. XX ст. (Г. Житецький, Г. Жураківський, В. Міяковський, О. Назаревський, О. Рябінін-Склярєвський), а також сучасними дослідниками (Л. Іванова, Р. Іванченко, А. Катренко, Я. Катренко, І. Клер, К. Нагайко (Грицик), Н. Побірченко, С. Світленка, Н. Чирикало та ін.) [11; 12; 29; 32; 46; 14; 23; 25; 31; 38; 48; 58]. Утім, аналіз наявної наукової літератури, здійснений нами в попередніх публікаціях, демонструє брак предметних досліджень, які б конкретно простежували її діяльність в умовах університетського середовища [8]. Окремі сегменти цієї теми розкрито у працях вітчизняних дослідників: І. Гирича, С. Іваницької (Чмир), В. Сарбея та ін. [6; 13; 47]. Проте предметом їхньої уваги здебільшого виступає комплексна проблематика формування державотворчих процесів у контексті національного відродження другої половини XIX ст.

На початку розгляду теми варто наголосити на наукових оцінках значення Київської Української Громади, як одного з ключових осередків українофільського руху. Так, у статті С. Світленка "Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності)" (1998) автор вказує, що "з початку 1860-х рр. діячі українських громад були справжніми народолюбцями, вважали себе прихильниками "народної ідеї", "народної справи", "друзями народу". <...> Діячі українських

громад розглядали демократизм як фундаментальний підмурівок свого світогляду" [48, с. 10–11]. В. Сарбей у дослідженні "Україна крізь віки. Національне відродження України" (1999) зауважує, що "спільною для всіх громад України була національна українська ідея на демократичному ґрунті" [47, с. 193]. А. Катренко в монографії "Український національний рух XIX ст. Частина II. 60–90-ті роки XIX ст." (1999) зазначає: "громадівці діяли згуртовано, тому що їх <...> об'єднувала ідея здобуття національних прав своєму народу, відродження української культури, просвіти, пробудження національної самосвідомості населення" [24, с. 7]. Л. Іванова та Р. Іванченко у своїй праці "Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія" (1999) говорять, що основним середовищем українофільської інтелігенції були Громади, утворені в середині XIX ст. На їхню думку, "це були сходи односторонні, пройняті спільною ідеєю і спільною працею в ім'я відродження свого народу – культурного і політичного" [14, с. 5]. За словами дослідниць, "найвагомішою діяльністю в 60-ті рр. XIX ст. відзначалась Київська Громада, що створилась із ряду українських гуртків у Київському університеті" [14, с. 19]. Дослідниця С. Іваницька у статті "Громадівські традиції українського національного руху в границях Російської імперії (1860–1890-е гг.)" (2011) називає громади найжиттєздатнішими осередками українського національного відродження. Вона визнає за ними організаційну та генеруючу роль для втілення нових ідей, а також "прихистку" для тих небагатьох українських інтелектуалів, які не бажали остаточно розчинитися в загальноросійському політичному русі [13, с. 87]. І. Гирич в монографії "Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.)" (2014) висловлює думку про те, що громади, зокрема й Київська, були утворені силами прогресивної інтелігенції. Саме вони, за твердженням вченого, "творили новий міф української нації, працюючи над культивуванням спільної колективної пам'яті українського народу" [6, с. 292].

Саме університет св. Володимира у Києві став місцем, де українофільська інтелігенція формувала ідею національного відродження впродовж другої пол. XIX ст. Дослідниками відмічено його провідну роль у становленні національного самовизначення українського народу. Проблема розвитку українського національного руху у стінах університету, зокрема й громадівства, розкривається в ряді досліджень, присвячених його історії.

Зокрема, у них вказуються біографічні відомості стосовно членів Київської Громади, які працювали в цьому закладі [3; 20; 28]. Г. Казьмирчук і М. Казьмирчук у монографії "Університет Св. Володимира і Тарас Шевченко", зауважують, що цей науково-освітній заклад "впливав на формування соціальної й національної свідомості не тільки студентів, а й усіх, хто мав безпосередні зв'язки з ним" [21, с. 3]. У "Нарисах з історії Київського університету" за редакцією І. Патриляка, зазначено, що "активна просвітницька робота громадівців, яка проводилась у стінах Київського університету впродовж 70–80-х рр. XIX ст., сприяла національному відродженню в середовищі молодшої української інтелігенції" [36, с. 24].

Про національний фактор у житті Київського університету св. Володимира вказується й у дослідженнях зарубіжних учених. У праці польського дослідника Я. Табіша "Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834–1863" (1974) аналізується громадсько-політичний рух польської молоді, основним середовищем розвитку якого були напівлегальні гміни, із яких з часом виокремились групи "київських українолюбів", зацікавлених у практичному вивченні фольклору, етнографії та історії українського народу [60]. У книзі фінського дослідника Й. Ремі "Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863" (2000) аналізуються польсько-українські взаємини в студентському середовищі, зокрема розглядається польський національний рух в стінах університету. Автор виділяє такі його етапи: 1836–1838 рр., 1841–1854 рр. і 1856–1860 рр. Останній із них характеризується виокремленням українофільських гуртків, що склали основу для виникнення Київської Української Громади [59].

На середину XIX ст. університет об'єднував студентів різних національностей, які створювали організації, що мали своєю ціллю національну самоідентифікацію. Саме у стінах цього закладу зароджувалась, формувалась і розвивалась національна ідея, втілення якої відбувалось шляхом впровадження народної освіти, пропагуванням рідної мови, вивчення історичного минулого свого народу. На думку І. Колесник, упродовж тривалого часу "витворювався та культивувався міф про українського інтелектуала як носія національної ідеї, історична та моральна місія якого полягала у пробудженні самосвідомості українського народу" [26, с. 66]. Так, протягом 1845–1847 рр. тут провадило свою діяльність Кирило-Мефодіївське братство, утворення якого можна вважати предтечею українського національного відродження другої половини XIX ст. Представники цього товариства – професор Київського університету М. Костомаров, студент Київського університету В. Білозерський, викладач малювання Т. Шевченко, колишній слухач П. Куліш, а також суспільний діяч М. Гулак – створили програму цієї організації "Закон Божий. (Книга буття українського народу)", яка включала ідею єдності всіх слов'янських народів. "Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина" [27, с. 30]. Дослідник В. Скуратівський зазначав, що це "перший могутній крик народження нації" [33]. У 1847 р. відбувся арешт "братчиків", яких без суду було вислано у віддалені столиці губерній Росії [7, с. 10].

Ідея окремішності українців, що пропагувалась членами Кирило-Мефодіївського братства, вплинула на подальшу діяльність українофільських осередків, у тому числі й Київської Української Громади, яка утворилась у стінах університету в період кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. На початку 1860-х рр. члени польських студентських гуртків – гмін, розпочали активну боротьбу за ви-

знання власних національних інтересів. В. Антонович зазначав: "з р. 1860 почала серед польського суспільства розвиватись конспірація, що приготувляла повстання" [11, с. 91]. До них приєднувались і студенти-українці, захоплені ідеями демократизму. В "Австро-руських спогадах" М. Драгоманов, який став членом Київської Громади в 1863 р., зауважував: "відповідні столичні гуртки ставали безоглядно на боці поляків" [9, с. 119].

На думку дослідниць Л. Іванової та Р. Іванченко, посилення польського руху в середині XIX ст., у свою чергу, спричинило наростання "всеросійського і українського національних визвольних рухів" [14, с. 22]. Спільним ворогом для них виступало російське самодержавство, що не визнавало права народів на самовизначення. Утім, можна говорити про те, що кожна національна течія виступала окремою незалежною одиницею загального демократичного руху, що мала свої власні прагнення. Зокрема, учасниця Київської Української Громади О. Пчілка у спогадах про М. Лисенка зазначала, що в період його навчання в Київському університеті (1860-ті р. – К. Н.) мали місце політичні змагання між студентами поляками та українцями "на ґрунті народницькому – крайовому" [43, с. 77]. Вона вказує: "у поляків-патріотів були свої пожадання, свої пристрасті, свої історичні традиції, в українців – свої. Українці були ніби й настроєні більш демократично ... а коли й поляки хотіли бути демократами, то той "демос", народ, був для тих і для сих – інший..." [42, с. 46]. Зокрема, у її спогадах підкреслюється саме політична складова українського громадівського руху в стінах університету: "говорилося, що в сьому краї народ – український, що він має й свої політичні права, своє вікове право й на вищу культуру" [43, с. 75].

Розглядаючи питання народницьких рухів у період національного відродження та становлення української національної ідеї в умовах територіальної та політичної роз'єднаності, І. Гирич зазначає: "Формування української національної ідеї в розумінні вироблення структурної концепції історичного буття нації відбувалося в умовах змагання з одночасно оформлюваними польською й російською національними ідеями, які, на жаль, розглядали українську проблему як обов'язкову складову польського ("історична Польща" "від можа до можа") й російського ("Москва – спадкоємиця княжого Києва") питань" [6, с. 216].

На межі 50–60-х рр. саме університетське середовище виступило основою для формування українських громад, що діяли з позицій культурницького та просвітницького руху. За підрахунком Г. Житецького, до складу Київської Української Громади на початку їх створення ввійшли 15 вихідців із польських гмін, зокрема й такі, що мали польське коріння, а саме: В. Антонович, Б. Познанський, К. Михальчук, Т. Рильський, К. Баковецький та ін. [11, с. 92]. З огляду на цей зв'язок, український національний рух сприймався царатом, як прояв "польської інтриги".

Член Київської Громади П. Єфіменко в автобіографічних записах зазначав, згадуючи про своє навчання в Харківському університеті, про наявність там українського гуртка, який мав свою українську бібліотеку і займався збиранням етнографії та історичних матеріалів. Уже в Києві, з серпня 1859 р., Єфіменко познайомився з В. Антоновичем, Т. Рильським, які "тогда еще признавали себя за поляков", і входили в "студентське товариство" [16, арк. 3-зв.].

М. Старницький у спогадах про М. Лисенка, згадуючи навчання в Київському університеті після їхнього переведення туди з Полтави у 1860 р., так говорить про тогочасну атмосферу: "Київ в этом отношении был далеко впереди: здесь было задумано Кирилло-Мефодиевское братство, здесь и Максимович, и Костомаров, и Кулиш

будили прежде интересы к изучению народа, здесь, наконец, и политические брожения поддерживали почин народного чувства, обострявшегося в борьбе <...> национальная борьба, разгоравшаяся в храме науки, будила многие вопросы, спавшие до того времени в нашем мозгу, а в сердце поднимала новую, неведомую до того страсть" [49, с. 26].

Університетське середовище студентської молоді, яке знаходилося під впливом ідей, порушених Кирило-Мефодіївським товариством, на тлі суспільних змін, виступило сприятливим ґрунтом для зародження ідеї самовизначення українців у формі так званого "малоросійського кружка", який привертав до себе увагу влади протягом усього свого існування. Безумовно, значний вплив на формування ідеологічної основи Київської Української Громади, що постала у стінах університету, здійснив Т. Шевченко. Будучи дієвим членом Петербурзької Громади, він товаришував із тамтешніми майбутніми київськими громадівцями – П. Кулішем, В. Білозерським, М. Костомаровим [30]. Діаспорний дослідник, М. Антонович, у своїй праці "З історії громад на рубежі 1850–1860-х років", зазначаючи про перебування Т. Шевченка в Києві влітку 1859 р., вказує: "...він мав багато зустрічей з студентською молоддю і обговорював з нею справи, які входили в засяг діяльності громад". Зокрема, відзначає й його зустріч із засновником першої недільної школи в Києві, членом Київської громади, студентом Ф. Вороним [1, с. 34].

Про непересічну роль Т. Шевченка в українофільському русі початку 1860-х рр. говорять документальні джерела тієї доби. Так, у анонімному листі генерал-ад'ютанту князю В. Долгорукому (1863 р.) зазначалося, що "из праха Шевченко выродилась целая шайка самых рьяных сеператистов и ненавистников России" [52, арк. 2]. В іншому листі – реакції на попередній анонімний донос, адресант вказав на політичний контекст впливу постаті поета на свідомість української молоді: "Шевченко имеет здесь, в особенности между малорусскою молодежью, многих горячих поклонников и, как кажется, не столько за поэтический талант, которым он был одарен, сколько за революционное направление своих сочинений" [53, арк. 1].

Про те, що вже на початку 1861 рр. Київський університет виступав помітним осередком українофільського руху, свідчить кореспонденція тогочасних посадових осіб, до компетенції яких входив нагляд за діяльністю українофільських осередків. Зокрема, у листі від 23 липня 1861 р. цивільного губернатора П. Гессе до генерал-губернатора І. Васильчикова зазначається наступне: "З моїх розслідувань, тут у Каневі, приходжу до переконання, що дії Честаховського (член Київської Громади – К. Н.) хилились до (того, щоб) оживити в народі українську національність і що він такий же хлопоман як ті, яких ми знаємо в київському університеті" [2, с. 129].

Про діяльність Громади на початку 1860-х рр. відомо з показань В. Антоновича, відібраних 23 березня 1866 р. слідчим комітетом у справі В. Синегуба, братів Потоцьких та інших, зафіксованих в доповіді генерал-лейтенанта В. Новицького: "кроме изучения края занимались изданием учебников для народа: на собраниях так называемой "громады" разсматривались, читались и поправлялись рукописи разных лиц, подготавливались для печати". Крім того громадівці працювали над виданням збірника малоросійських пісень, складанням "руського малоросійського словаря"; укладанням підручників із географії та ін. Сам В. Антонович уперше взяв участь у спільній роботі з підготовки до друку підручника студента Ф. Горячківського під час складання "Таблицы для первоначального чтения". За його словами, у цьому були задіяні 5–6 осіб. В. Антонович у своїх свідченнях

зазначив: "это было первым известным мне проявлением "громады", случившимся в исходе 1860 или в начале 1861 года" [54, арк. 275–275-зв.]. У зазначеному документі провідний член Громади не акцентує на національному аспекті діяльності організації, натомість в умовах допиту в політичній справі він вказує на таке: "На сходках кроме вопросов научных, литературных и педагогических, никаких других вопросов не поднимали. <...> большая часть людей была уверена в пользе общественной народной образования и считала своею обязанностью способствовать этому" [54, арк. 276-зв.].

Вагоме значення в діяльності Громади мала організація роботи недільних шкіл. Її дослідник А. Катренко наголошував, що праця в цих навчальних закладах "стала тією справою, яка у 1859–1860 рр. об'єднала демократично настроєну київську молодь і сприяла сформуванню громади" [23, с. 50]. Власне ідею створення недільних шкіл приписують згаданому вище студенту-громадівцю Ф. Вороному. Її підтримав професор університету П. Павлов. За його сприяння попечитель Київського освітнього округу М. Пирогов дав дозвіл на відкриття недільних шкіл у Києві [39, с. 15]. Так, перша з них з'явилася 11 жовтня 1859 р. на Подолі, друга – "новостроєнська" – у жовтні того ж року на вул. Жилианській. Упродовж 1860 р., у січні та листопаді, було відкрито три жіночі недільні школи, а наприкінці жовтня – печерська недільна школа [11, с. 93]. У вхідній кореспонденції князя І. Васильчикова міститься список студентів Київського університету. Із-поміж них 17 осіб були членами Громади та працювали у двох із цих закладів. А саме, у Новостроєнській недільній школі провадили свою педагогічну діяльність: М. Булюбаш, В. Беренштам, Д. Божовский, О. Головачевский, П. Левицкий, О. Стоянов, А. Стефанович, П. Стефанович, А. Свидницкий (за І. Житецьким, студент духовної Академії – К. Н. [11, с. 93]); у Подільській: Ф. Вороний, К. Шейковский, М. Драгоманов, М. Волчанецкий, О. Милорадович, С. Кулябка, К. Буртович, Л. Патлаевский, [?] Визель [55, арк. 22-22-зв.]. Ці навчальні заклади перебували під постійним контролем влади. У вхідному листі від 19 лютого 1860 р. до князя І. Васильчикова, адресант (прізвище не встановлене – К. Н.) просить дозволу на здійснення нагляду за Новостроєнською і Подільською недільними школами з метою "оградить эти школы от посторонних их назначению видов" [55, арк. 21-зв.].

Варто наголосити й на школах, що діяли власне в аудиторіях університету св. Володимира. Зокрема, у 1861 р. було відкрито недільну школу імені Пирогова та щоденну дитячу школу, організовану студентами університету [11, с. 93].

З початком діяльності вищезгаданих навчальних закладів постала потреба у забезпеченні їх відповідною літературою. Увага студентів і викладачів університету була спрямована на видання необхідних праць – грамастик, букварів, словників, просвітницьких видань тощо.

У травні 1860 р. студентами-громадівцями К. Шейковським і П. Левицьким було подано прохання у "Цензурний комітет" про видання у Києві щотижневої "літературної, політичної, економічної" газети "Голос", у якій планувалось публікувати розвідки, що мали б стосувалися історії та побуту українського народу. Також на її сторінках планувалося видання белетристичних праць російською мовою та "южноруским язиком" [56, арк. 1]. У листі (авторство не встановлено – К. Н.) на ім'я міністра народної освіти Є. Ковалевського міститься прохання заборонити видання згаданої газети – "вследствии национальных пробуждений и стремлений происходящих как в обществе, так и между университетскими студентами". Можливість такого видання була

вкрай небажаною саме через те, що в ньому вбачався інструмент для самовияву української ідентичності: "газета в руках студентів, – может придавать газете характер какой то местной исключительности" [56, арк. 6-6-зв.].

У 1861 р. було видано: "Азбуку по методе Золотова для южнорусского края" О. Строніна, "Українську граматику" І. Деркача, "Граматику" П. Куліша, "Українську абетку" М. Гатцука, "Таблиці для початкового навчання грамоти", "Домашню науку" К. Шейковського та ін. [11, с. 93]. Важливе місце серед праць, що використовувалися для навчання, належить виданням, створеним Т. Шевченком – "Букварь южнорусский" та "Кобзар". На початку діяльності Київською громадою було засновано "Комітет видання популярних книг" (діяв до 1863 р.), у якому працювали громадівці: М. Драгоманов, В. Антонович, П. Левицький, П. Житецький та ін. Завдяки їхній організаційній роботі побачили світ україномовні видання К. Шейковського, Л. Глібова, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуй-Левицького, П. Гулак-Артемівського, М. Гоголя [37, с. 213]. Ця робота університетських громадівців стала важливим елементом творення підґрунтя українського національного руху. За словами члена Громади П. Житецького, "такі видання сприяли прискоренню формування національної самосвідомості" [24, с. 76]. Дослідниця освітньої діяльності українських громад Н. Побірченко зауважує наступну думку їхніх представників: "шлях до повноцінного життя нації полягає через поширення освіти" [40, с. 39].

Значний вплив на формування національного самовизначення українців на початку 1860-х рр. здійснили просвітницькі й наукові праці членів Громади, які публікувалися на сторінках існуючих у той час періодичних видань. Упродовж 1861–1862 рр. у Петербурзі громадівцем В. Білозерським здійснювалося видання журналу "Основа". У ньому друкувалися вихідці Київського університету, учасники Київської Української Громади: П. Куліш, М. Костомаров, О. Кістяківський. Щодо значення цього видання в контексті національного самовияву українців М. Попович зауважував: "Незважаючи на короткочасність життя, часопис справляв величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що існування української нації, культури, літератури є незаперечним фактом" [41, с. 434].

У зазначений період педагогічно-просвітницька й наукова діяльність університетських "громадян" супроводжувалась реакцією з боку влади. На думку Л. Іванової, "Київський університет стає в центрі особливої уваги місцевої і центральної адміністрації, яка в період наростання селянських хвилювань у зв'язку з проведенням аграрної реформи боялась, щоб не з'єдналось дві потужні течії – селянської боротьби і визвольного руху національно-демократичних сил" [15, с. 29].

У листі, адресованому М. Пирогову від І. Васильчикова від 5 березня 1860 р., ідеться про те, що "...студенти університета св. Владимира, под видом бесплатного обучения в воскресных школах простого народа, скрывают цель – распространять либеральные понятия в массе этого народа. <...> покорнейше прося обратит особое внимание на лица занимающиеся преподаванием в воскресных школах и на учебники и принять зависящие от вас меры к предупреждению тех вредных последствий, каких можно ожидать от внушения студентами простому народу убеждений и понятий, тревожащих легковверные умы и нарушающие общественное спокойствие" [55, арк. 31–31-зв].

Активна просвітницька діяльність Київської Громади спровокувала попереджене ставлення до університетів, що вважалися осередками політичного українофільсь-

кого руху. Так, дослідник історії Київської громади В. Міяковський у своїй праці ""Киевская громада" (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.)" наводить розлогу цитату з рапорта Канівського справника Котлярова і чиновника особливих доручень Скрипцова від 12 травня 1861 р., у якій зазначається: "существует особое общество малороссов, пропитанных духом какого-то патриотизма, общество это имеет повсеместно своих последователей, и университеты, Киевский и Харьковский, служат главными проводниками и распространителями идей о возможности восстановления Малороссии" [29, с. 137].

Просвітництво на національному ґрунті, яке здійснювалося "громадянами" викликало неабияке занепокоєння імперської влади. У вищезгаданому рапорті про мету освітньої діяльності студентів Київського університету зазначається: "дабы в последствии, когда умы простого народа покорятся их влиянию, действовать во вред монархии. С этою-то целью, сколько известно, издается малороссийский журнал "Основа", рассылаются пропаганды (!) на малороссийском языке, пишется история Украины, и существует в Киевском Университете ежедневная народная школа, и с этою же целью выезжают молодые люди в разные местности Малороссии и Украины" [29, с. 137].

У 1862 р. в Циркулярі міністра внутрішніх справ П. Валуєва київському губернаторові П. Гессе про закриття недільних шкіл і читалень зазначалось: "В последнее время обнаружено, что под благовидным предлогом распространения в народе грамотности, люди злоумышленные покушались в некоторых воскресных школах развивать вредные учения, возмутительные идеи, превратные понятия о праве собственности и безверие. В отношении к читальням, равным образом, обнаружено стремление пользоваться этими учреждениями не для распространения полезных знаний, а для проведения того же вредного социалистического учения" [51, с. 52].

Особливе занепокоєння влади викликала ідея громадівців перекласти Святе Письмо українською. Такі наміри "хохломанів" вважалися "політичною затією". Про цей факт зазначається в листі (автора не встановлено – К. Н.) до князя В. Долгорукого від 14 березня 1863 р.: "...нельзя не думать, что это предприятие имеет характер политический. <...> добившись же перевода на малороссийское наречие священного писания, сторонники малороссийской партии достигнут так сказать признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда конечно отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии" [53, арк. 3].

Окрім стін університету, схожі українофільські настрої відмічалися й у інших освітніх закладах. У повідомленні київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. Анненкова начальникові Третього відділення власної й. і. в. канцелярії В. Долгорукову від 15 серпня 1863 р. зазначається: "От одного из воспитанников Киевской духовной академии доставлены мне прилагаемые у сего обращающиеся между воспитанниками академии стихи на малороссийском языке, в которых выражается сочувствие Украины к Польше. Указание это я считаю весьма важным, так как в распространении между воспитанниками духовной академии подобных сочинений вижу новую проделку крайней малороссийской партии, которая стремится к сепаратизму разными путями <...> и, между прочим, обособлением языка и изданием на этом языке Евангелия" [51, с. 86].

В умовах зростаючої загрози національних рухів, легальна просвітницька діяльність громадівців не могла бути продовжена. Видання підручників українською мо-

вою було заборонено (Валуєвський циркуляр), а недільні школи припинили свою діяльність. Практика прийнятого тоді "ходження в народ" чи навіть використання студентами українського національного одягу костюма ставали приводом для встановлення особливого нагляду та обов'язкової перевірки на політичну благонадійність [44]. В. Антонович у своїх свідченнях, що стосуються початкового періоду діяльності Київської Української Громади, зазначав: "В начале 1863 года сходы совершенно прекратились, потому: 1) цензура объявила, что не имеет права пропустить учебников, писанных на малороссийском языке; 2) для народных школ ученики эти были признаны несостоятельными; 3) воскресные школы были закрыты" [54, арк. 276-277].

Отже, із наведеного вище констатуємо, що в умовах зростаючої урядової реакції будь-яка активність, спрямована на утвердження українства, вважалася владою за злочин, а особи, які її здійснювали, підозрювались в підбурюванні до "урядових непорядків". Ураховуючи прагнення та практичні кроки поляків у здобутті політичної незалежності від Російської імперії, в діяльності проукраїнських гуртків владні представники вбачали прояви сепаратизму.

А. Катренко та Я. Катренко у монографії "Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті рр. XIX ст.)", посилаючись на працю К. Студинського "Епізоди боротьби за українство в 1863 р.", щодо наслідків діяльності українофілів початку 1860-х рр., характеризуючи цей час, говорять: "жорстких утисків зазнають національно свідомі українські інтелігенти: за ними встановлюють нагляд поліції, ув'язнюють, без суду відправляють на заслання" [23, с. 71]. Зокрема, ці дослідники та інші вітчизняні вчені (С. Буда, М. Возняк, Л. Іванова) зауважують про таку долю університетських громадівців: О. Строніна, В. Лободи, О. Кониського, П. Чубинського, В. Синегуба, М. Ковалевського, П. Єфименка, А. Красовського [4; 5; 15; 23].

Політичне переслідування членів Громади призупинило їхню активну діяльність. У чернетці статті дослідника Громади Г. Житецького "До останньої подорожі М. П. Драгоманова за кордон. (З нарисів і фрагментів про Київську громаду)" знаходимо наступну характеристику діяльності цієї українофільської організації: "Три роки 1865–1867 рр. – в громадському житті минули не виразно і дрімотно; велася поволи лише етнографічна і словарна праця. З 1868 р., коли організація громадська стала міцніше, зібрання громади почали відбуватись систематично, спершу в помешканні М.В. Лисенка та П.Г. Житецького..." [18, арк. 2]. Для діяльності громадівців у цей період зберігалось прогресивне значення Київського університету. За визначенням вченого, "університет з кінця 60-х і на початку 70-х років поновлявся ученими дослідниками і готувався до нового життя в нових обставинах пореформеного краю" [17, арк. 1]. Один із провідних українських істориків Я. Калакура, аналізуючи роль університету як наукового осередку, зазначав: "наростає національно-визвольний рух, а разом з тим підвищувався інтерес до української історії, активізувалися наукові історичні студії, відчутною ставала потреба суспільства у вірогідному історичному знанні" [22, с. 247].

Втілення прагнень Київської Української Громади було продовжено через участь її членів у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, що розпочало свою діяльність 13 лютого 1873 р. Серед 15 членів-оноволожників, дев'ять з них були учасниками Громади: В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Константинович, М. Левченко, М. Лисенко, О. Русов, Ю. Цвітківський, П. Чубинський [19, арк. 3]. У подальшому до його складу приєдналися: В. Антонович, О. Класовський,

К. Михальчук, В. Рубінштейн, Є. Трегубов та ін. У листопаді 1873 р. Відділ присвятив своє урочисте засідання "поминкам" за першим ректором університету М. Максимовичем, де було вирішено заснувати премію його імені – "За українознавчі наукові праці", а також видати твори вченого [19, арк. 12]. С. Русова у своїх спогадах зазначає: "цей відділ відіграв величезну роль; він розбухав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринославу, Манджура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості" [45, арк. 155].

Того ж 1873 р. при університеті розпочало свою діяльність Історичне товариство преподобного Нестора Літописця. До його складу входили члени Громади: О. Левицький, П. Житецький, О. Лазаревський, Д. Багалій, О. Лашкевич, І. Лучицький та ін. [50, с. 168]. Зусиллями товариства з 1879 р. видавався університетський науковий часопис "Чтения Общества Нестора Летописца". Із 1886 р. його очолив В. Антонович, під керівництвом якого воно було реформоване в "Учене товариство при Університеті" [50, с. 168]. Член Київської Громади та його учасник М. Стороженко так характеризував діяльність цього наукового осередку: "то корисна праця для історичної науки взагалі, та для української особливо" [50, с. 168-169].

Зауважимо, що в 1875 р. університетські громадівці М. Драгоманов, Ф. Вовк, Ю. Цвітківський, М. Зібер, С. Подолинський та інші сформували "редакционный кружок" газети "Киевский Телеграф", яка, на думку М. Палієнко, "на недовгий час стала своєрідним рупором українського руху" [34, с. 63].

Така активна позиція представників українофільської інтелігенції знову спровокувала негативну реакцію влади. У травні 1876 р. з'явився Емський указ, що офіційно заборонив використання української мови. Разом із цим посилювалася увага й до студентського середовища, що продовжувало свою суспільну діяльність. У щотижневій записці Київського Губернатора від 27 грудня 1876 р., адресованій Міністру Внутрішніх справ О. Тімашеву, повідомляється про два факти студентських зібрань у квартирі по Жилианській вулиці в будинку Домбровського. Зокрема вказано прізвища: Дубов, Фень, Зібор, Крикливий, Залевський. Перші три особи дослідники зараховують до Київської громади. Після виявлення поліцією згаданого факту, "сходи" почали відбуватись "в газетній лекторії і сборной зале" університету. "При этом явилась будто-бы нелепая мысль собирать известную сумму денег для образования стипендии в честь бывшего профессора Драгоманова" [57, арк. 3-зв]. У листі генерал-майора [?] Павлова від 31 грудня 1876 р. до київського Генерал-Губернатора О. Дондукова-Корсакова йдеться про зібрання, що відбулося в будинку Домбровського 6 грудня; зокрема зазначалося, що про нього було повідомлено "особливою" афішею, розміщеною в одному з корпусів університету [57, арк. 5-зв]. На цьому зібранні, де "відбулась підписка на стипендію імені Драгоманова", були присутні члени Київської громади: П. Житецький, З. Фень, Ю. Цвітківський, В. Беренштам та К. Михальчук [57, арк. 11-зв-13-зв].

Значущою сторінкою для формування світоглядних засад українства варто назвати період, позначений виходом часопису "Киевская Старина" (1882-1907 рр.), що був заснований вихідцями з університетського середовища, членами Київської Української Громади – Ф. Лебе-

динцевим, В. Атоновичем, О. Лазаревським, П. Житецьким, О. Кістяківським, О. Левицьким та ін. Дослідниця цього видання М. Палієнко вказує: "незважаючи на те, що в умовах жорстокої русифікаційної політики "Киевская старина" друкувалась російською мовою, національні симпатії та переконання її авторів були очевидними. Володимир Павлович (Науменко – К. Н.) дивився на "Киевскую старину" <...> як на "прапор життєздатності українських національних інтересів" [34, с. 74].

Період другої половини XIX ст. значною мірою сприяв національному самовизначенню українців. Відкриття університетів, заснування недільних шкіл, створення часописів, на сторінках яких друкували свої праці представники тогочасної творчої та наукової еліти – усе це стало важливим підготовчим етапом до змін у суспільно-політичному житті населення Південно-Західного краю Російської імперії. Поширення так званого "хлопоманства", "хохломанства", "народництва" створило базисну основу для формування українофільського руху та підґрунтя для відродження національної свідомості народу.

Київський університет св. Володимира став тим осередком, де створювалась і розвивалась ідея національної ідентичності. Породжена українофільською інтелекцією, вона еволюціонувала від культурного просвітництва до політичного самовияву українства. Київська Українська Громада – прогресивна студентсько-викладацька когорта, що через культурно-просвітницькі, наукові та суспільно-політичні проекти прагнула до національного самовизначення. Вона стала одним із ефективних осередків формування національної свідомості українського народу. Її учасники через власну українофільську позицію наštтовхнулися на владні переслідування й заборони. Пройшовши кілька етапів у досягненні національних інтересів, саме вони заклали потужний інтелектуальний базис для подальшого формування державотворчої моделі у формі культурної національної автономії, а згодом і незалежної української республіки.

Список використаних джерел:

1. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років / М. Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
2. Антонович М. Коли постали Громади? / М. Антонович // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобина. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук в США, 1977. – С. 127–137.
3. Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського університету Св. Володимира (1834–1884) / Під ред. В.С. Іконникова. – Київ, 1884.
4. Буда С. Заслання Мик. Вас. Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М.В. Ковалевського) / С. Буда // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 200–223.
5. Возняк М. З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) / М. Возняк // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 111–121.
6. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): монографія / І. Гирич. – К.: Укр. письменник, 2014.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд.: І. Глизи, І. Бутич, О. Франко, В. Сарбей. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1.
8. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60–90-х рр. XIX століття: погляд на проблему / К. Грицик // Мандрівець: Журнал гуманітарних студій. – 2014. – № 6. – С. 22–28.
9. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов // Драгоманов Михайло Петрович. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 151–288.
10. Драгоманов М. Автобіографія / М. Драгоманов // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX століття. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук в США, 1989. – С. 115–146.
11. Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна: науковий двохмісячник українознавства. Кн. 1 / Ред. М. Грушевський. – Київ: [б.в.], 1928. – С. 91–125.
12. Жураківський Г. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади / Г. Жураківський // Записки КІНО. – 1930. – № 6. – С. 125–136.
13. Іваницька С. Громадовские традиции украинского национального движения в границах Российской империи (1860–1890-е гг.) // Украинська ліберально-демократична партійна еліта: "колективний портрет" (кінець XIX – XX ст.) / С. Іваницька. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 80–109.

14. Іванова Л. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Іванова, Р. Іванченко. – К.: МІЛП, 1999.
15. Іванова Л. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст.: монографічне дослідження / Л. Іванова. – К.: Дніпро, 2008.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 302, 132 арк.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 46886, 22 арк.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 46801, 16 арк.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 46887, 30 арк.
20. Казьмирчук Г. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004) / Г.Д. Казьмирчук. – К.: Вид-во "Прайм-М", 2004.
21. Казьмирчук Г. Університет св. Володимира і Тарас Шевченко / Г. Казьмирчук, М. Казьмирчук. – К.: УкрСІЧ, 2014.
22. Калакура Я. Археографічна школа Університету Св. Володимира / Я. Калакура // Український археографічний щорічник. – 2012. – Вип. 16/17. – С. 240–255.
23. Катренко А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. Катренко, Я. Катренко. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003.
24. Катренко А. Український національний рух XIX ст. (60–90-ті рр. XIX ст.): навч. посіб. / А. Катренко. – К., 1999. – Ч. II.
25. Клер І. Діяльність Старої Київської громади. Історіографічний огляд проблеми в працях сучасних дослідників / І. Клер // Глея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 101(10). – С. 178–182.
26. Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимзації культурної історії України. XIX століття / І. Колесник // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 169–193.
27. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. Костомаров. – К.: Либідь, 1991.
28. Київський національний університет імені Тараса Шевченка: незабутні постаті / Упоряд.: О. Матвійчук, Н. Струк. – К.: Світ успіху, 2005.
29. Мияковский В. "Киевская громада": Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150.
30. Нагайко К. "Батько української нації": Т. Г. Шевченко та Київська Громада в українському національному відродженні / К. Нагайко // Наукові записки з української історії. – 2016. – Вип. 40 (Спецвипуск). – С. 130–138.
31. Нагайко К. Персональний склад Київської Української Громади 60–90-х рр. XIX ст. / К. Нагайко // Українська біографістика. – 2016. – Вип. 14. – С. 207–232.
32. Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років / О. Назаревський // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 5 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1930. – С. 208–212.
33. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні [Електронний ресурс] / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К.: Знання, 1999. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavu/94054-4-kirilo-mefodvskebratstvo.html>
34. Палієнко М. "Киевская старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2005.
35. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
36. Патриляк І. Нариси з історії Київського університету: навч. посіб. / І. Патриляк, М. Боровик, О. Ляліна. – К.: [б.в.], 2009.
37. Побірченко Н. Життя задля освіти українського народу / Н. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2002. – № 1. – С. 211–217.
38. Побірченко Н. Київська громада: Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства у Києві (70-ті роки XIX століття) / Н. Побірченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2002. – № 3. – С. 245–249.
39. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У 2-х кн. / Н. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2000. – Кн. 1.
40. Побірченко Н. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття): монографія / Н. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2002.
41. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К.: "АртЕк", 1996.
42. Пчілка О. Микола Лисенко (Спогади і думки) // Микола Лисенко у спогадах сучасників / О. Пчілка / Упоряд. Р. Пилипчук. – К.: Муз. Україна, 2003. – Т. 1.
43. Пчілка О. Микола Лисенко: життя і праця (Спогади і думки) // Микола Лисенко у спогадах сучасників. / Упоряд. Р. Пилипчук. – К.: Муз. Україна, 2003. – Т. 1.
44. Рудницький Є. "Дело о ношении хлопоманного костюма" (Справа Амова Свидницького, Анатолієво брата) / Є. Рудницький // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 122–134.
45. Русова С. Мої спомини (рр. 1861–1870) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громад. й літ. життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2 / Під ред. М. Грушевського. – Київ: Держвидав України, 1928. – С. 135–176.
46. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1879-х р. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.

47. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999.
48. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
49. Старицький М. К. Біографія Н. В. Лысенка // Микола Лисенко у спогадах сучасників / М. Старицький / Упоряд. Р. Пилипчук. – К. : Муз. Україна, 2003. – Т. 1.
50. Стороженко М. З мого життя / М. Стороженко / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 2005.
51. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013.
52. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАІАК України), ф. 442, оп. 813, спр. 672, 8 арк.
53. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 637, 16 арк.
54. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 541, 332 арк.
55. ЦДАІАК України, ф. 707, оп. 261 (1860), спр. 2, 105 арк.
56. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 810, спр. 187, 6 арк.
57. ЦДАІАК України, ф. 442, оп. 826, спр. 141, 12 арк.
58. Чирикало Н. Київська громада 1861–1864 рр. / Н. Чирикало // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка : Історія. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2002. – № 59/60. – С. 10–13.
59. Remy J. Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863 / J. Remy. – Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000.
60. Tabis J. Polacy na uniwersytecie Kijowskim. 1834–1863 / J. Tabis. – Krakow : Wyd. Lit., 1974.

References:

1. Antonovych M. (1998) Z istorii hromad na rubezhi 1850–1860-kh rokov / M. Antonovych [From the History of Communities at the Turn of 1850–1860]. *Kyivska starovyna*. 2. – P. 49–84. [In Ukrainian].
2. Antonovych M. (1977) Koly postaly Hromady? / M. Antonovych [When the Communities Arisen?] *Zbirnyk na poshanu prof. d-ra Olexandra Ohloblyna*. – P. 127–137. [In Ukrainian].
3. *Biohrafichnyi slovnyk profesoriv i vykladachiv Imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra (1834–1884)*. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
4. Buda S. (1928) Zaslannya Myk. Vas. Kovalevskoho (Nenadrukovana stattia i lysty M.V. Kovalevskoho) / S. Buda [The Exile of M.V. Kovalevskiy (Unpublished Article and Letters of M.V. Kovalevskiy)]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochativ XX st.* 2. – P. 200–223. [In Ukrainian].
5. Vozniak M. (1928) Z rokov zaslannia Petra Yefymenka na Arkanhelshchynu (Lystuvannia z Olexsandrom Konyskym 1863–1867) / M. Vozniak [From the Years of Exile of P. Yefymenko to Arkanhelshchyn Region (Correspondence with O. Konyskij)]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochativ XX st.* 2. – P. 111–121. [In Ukrainian].
6. Hyrych I. (2014) *Ukrayinski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX – pochatok XX st.) : monograph* / I. Hyrych [Ukrainian Intellectuals and Political Detachment (mid. of 19th – start of 20th Centuries)]. – K. : Vydavnytstvo Ukr. Pysmennyk. [In Ukrainian].
7. *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo. Vol. 1.* [The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius]. – K. : Nauk. dumka. [In Ukrainian].
8. Hrytsyk K. (2014) Stara Kyivska Hromada v ukrainskomu natsionalnomu rusi u 60-90-kh rokakh XIX stolittia: pohliad na problemu / K. Hrytsyk [The Old Kievan Community in the Ukrainian National Movement of 60–90's of 19th Century: A Look at the Issue]. *Mandrivets: zhurnal humanitarnykh studii*. 6. – P. 22–28. [In Ukrainian].
9. Drahomanov M. (1970) Avstro-ruski spomyny (1867–1877) [Austrian and Russian Memories]. In: M. Drahomanov. *Literaturno-publitsychni pratsi*. Vol. 2. – Pp. 151–288. [In Ukrainian].
10. Drahomanov M. (1989) Avtobiohrafia [Autobiography]. In: Yu. Lutskiy, ed. *Sami pro sebe. Avtobiohrafii vydatnykh ukraintsiv XIX stolittia*. – Pp. 115–146. [In Ukrainian].
11. Zhytetskiy I. (1928) Kyivska hromada za 60-tykh rokov / I. Zhytetskiy [Kievan Community in 60's]. In: M. Hrushevskiy, ed. *Ukraina: naukovy dvokhmisiachnyk ukraїnoznavstva*. 1. – P. 91–125. [In Ukrainian].
12. Zhurakivskiy H. (1930) Do pytannia pro dzherela osvitoi diialnosti staroi Kyivskoyi hromady / H. Zhurakivskiy [To the Question of the Sources of Educational Activity of the Old Kievan Community]. *Zapysky KINO*. 6. – P. 125–136. [In Ukrainian].
13. Ivanytska S. (2011) Gromadovskie tradicii ukrainskogo natsional'nogo dvizhenija v granicah Rossijskoj imperii (1860-e – 1890-e goda) / S. Ivanytska [The Traditions of Communities of Ukrainian National Movement in Russian Empire (60–90's of 19th Century)]. In: S. Ivanytska. *Ukrainska liberalno-demokratychna partiina elita: "kolektivnyi portret" (kinets XIX–XX st.)*. – Pp. 80–109. [In Russian].
14. Ivanova L. (1999) *Hromadivskiy rukh 60-x rokov XIX st. v Ukraini: problemy, ideolohija* / L. Ivanova [The Communal Movement of 60's of 19th Century in Ukraine: Problems, Ideology]. – K. : MILP. [In Ukrainian].
15. Ivanova L. (2008) *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: ukrainska natsionalna ideia v suspilno-politychni dumsti 50-60-kh rr. XIX st.* / L. Ivanova [Ukraine between East and West: the Ukrainian National Idea in Social and Political Thought of 50–60's of 19th Century]. – K. : Dnipro. [In Ukrainian].
16. Instytut Rukopysu Natsionalnoi Biblioteky Ukrainy imeni V. Vernadskoho (IR NBUV) [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], fond 1, sprava 302, 132 arkushi.
17. IR NBUV, fond 1, sprava 46886, 22 arkushi.
18. IR NBUV, fond 1, sprava 46801, 16 arkushiv.

19. IR NBUV, fond 1, sprava 46887, 30 arkushiv.
20. Kazmyrchuk H. (2004) *Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule i sohodennia (1834–2004)* [Faculty of History of the Taras Shevchenko National University of Kyiv: Past and Present]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
21. Kazmyrchuk H. (2014) *Universytet Sv. Volodymyra i Tarasa Shevchenka* / H. Kazmyrchuk, M. Kazmyrchuk [St. Vladimir University and Taras Shevchenko]. – K. : UkrSiCh. [In Ukrainian].
22. Kalakura Ya. (2012) *Arkhografichna shkola Universytetu Sv. Volodymyra / Ya Kalakura* [Archaeographical School of St. Vladimir University]. *Ukrainskyj arkhografichnyi shchorichnyk*. 16/17. – P. 240–255. [In Ukrainian].
23. Katrenko A. (2003) *Natsionalno-kulturna ta politychna diialnist Kyivskoi hromady (60–90-ti roky XIX st.)* / A. Katrenko, Ya Katrenko [National, Cultural and Political Activity of Kievan Community (60–90's of 19th Century)]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
24. Katrenko A. (1999) *Ukrainskyi natsionalnyi rukh XIX st. Vol. II. (60–90-ti rr. XIX st.)* / A. Katrenko [The Ukrainian National Movement of 19th Century]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
25. Klier I. (2015) *Diialnist Staroi Kyivskoi hromady. Istoriografichni ohliad problemy u pratsiakh suchasnykh doslidnykiv* / I. Klier [The Activity of Old Kievan Community. Historiographical Review of the Issue in the Papers of Modern Researchers]. *Hileia*. 101(10). – P. 178–182. [In Ukrainian].
26. Kolesnyk I. (2008) *Intelektualne spivtovarystvo yak zasib lehitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy. XIX stolittia / I. Kolesnyk* [Intellectual Community as a Way to Legitimize a Cultural History of Ukraine. 19th Century]. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. 1. – P. 169–193. [In Ukrainian].
27. Kostomarov M. (1991) *Zakon Bozhyi (Knyha buttia ukrainskoho narodu)* / M. Kostomarov [God's Law (The Book of Being of the Ukrainian People)]. – K. : Lybid. [In Ukrainian].
28. Matviichuk O. (2005) *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: nezabutni postati* / O. Matviichuk [Taras Shevchenko National University of Kyiv: Unforgettable Persons]. – K. : Svit uspihu. [In Ukrainian].
29. Miiakovskij V. (1924) "Kievskaja gromada": Iz istorii ukrainskogo obshhestvennogo dvizhenija 60-h gg. / V. Miiakovskij ["Kievan Community": from the History of the Ukrainian Public Movement of 60's] *Letopis' revoliucii*. 4. – P. 127–150. [In Ukrainian].
30. Nahaiko K. (2016) "Batko ukrainskoi natsii": T.H. Shevchenko ta Kyivska Hromada v ukrainskomu natsionalnomu vidrodzhenni / K. Nahaiko ["The Father of Ukrainian Nation": Taras Shevchenko and the Kievan Community in the Ukrainian National Revival]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. 40. – P. 130–138. [In Ukrainian].
31. Nahaiko K. (2016) *Personalnyi sklad Kyivskoyi Ukrainskoyi Hromady 60–90-kh rr. XIX st.* / K. Nahaiko [List of Persons of the Kievan Ukrainian Community of 60's–90's of 19th Century]. *Biographistica Ukrainica*. 14. – P. 207–232. [In Ukrainian].
32. Nazarevskiy O. (2008) *Do istorii Kyivskoyi hromady 1870-kh rokov / O. Nazarevskiy* [To the History of Kievan Community of 1870's]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochativ XX st.* 5. – P. 208–212. [In Ukrainian].
33. Ohorodnyk I. (1999) *Istoria filosofskoi dumky v Ukraini. Kurs lektsii / I. Ohorodnyk, V. Ohorodnyk* [The History of Philosophical Thought in Ukraine] [Online]. – K. : Znannia. Available from: <http://westudents.com.ua/glavly/94054-4-kirolo-mefodivske-bratstvo.html> [In Ukrainian].
34. Palienko M. (2005) "Kievskaja starina" u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) / M. Palienko ["Kievskaja starina" in Public and Scientific Life of Ukraine (late 19th – start of 20th Centuries)]. – K. : Tempora. [In Ukrainian].
35. Palienko M. (1998) *Kyivska Stara Hromada u suspilnomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (Druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* / M. Palienko [Kievan Old Community in social and Scientific Life of Ukraine (second half of 19th – start of 20th Centuries)]. *Kyivska starovyna*. 2. – P. 49–84. [In Ukrainian].
36. Patryliak I. (2009) *Narys z istorii Kyivskoho universytetu* / I. Patryliak, M. Borovyk [Essays on the History of the Kievan University]. – K. : [s.n.]. [In Ukrainian].
37. Pobirchenko N. (2002) *Zhyttia zadlia prosvity ukrainskoho narodu / N. Pobirchenko* [Living to Enlighten the Ukrainian People]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. 1. – P. 211–217. [In Ukrainian].
38. Pobirchenko N. (2002) *Kyivska hromada: Pivdenno-Zakhidnyi viddil Rosiiskoho Heohrafichnogo tovarystva u Kyievi (70-ti roky XIX stolittia) / N. Pobirchenko* [The Kievan Community: the South-West Department of the Russian Geographical Society]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. 3. – P. 245–249. [In Ukrainian].
39. Pobirchenko N. (2000) *Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad u druhi polovyni XIX – na pochatu XX stolittia* / N. Pobirchenko [Pedagogical and Enlightening Activity of Ukrainian Communities in the second half of 19th – start of 20th Centuries]. – K. : Naukovy svit. – Vol. 1. [In Ukrainian].
40. Pobirchenko N. (2002) *Pytannia natsionalnoi osvity ta vykhovannia v diialnosti ukrainskykh Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) / N. Pobirchenko* [The Issue of the National Education and Upbringing in the Activity of Ukrainian Communities (the second half of 19th – start of 20th Centuries)]. – K. : Naukovy svit. [In Ukrainian].
41. Popovych M. (1996) *Narys istorii kultury Ukrainy* / M. Popovych [Essay on the History of Culture of Ukraine]. – K. : ArtEk. [In Ukrainian].
42. Pchilka O. (2003) *Mykola Lysenko. (Spohady i dumky)* [Mykola Lysenko (Memories and Thoughts)] / O. Pchilka. In R. Pylpynchuk, ed. *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv*. – K. : Muz. Ukrainy. – Vol. 1. [In Ukrainian].

43. Pchilka O. (2003) Mykola Lysenko: zhyttia i pratsia (Spohady i dumky) [Mykola Lysenko: Work and Life]. In: R. Pylypchuk, ed. *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv. Vol. 1*. Kyiv: Muz. Ukrayina. [In Ukrainian].
44. Rudnytskyi Ye. (1928) "Delo o noshenni hlopomanskogo kostiuma" (Sprava Amova Svydnytskoho, Anatoliiyevoho brata) / Ye. Rudnytskyi ["Case about the wearing of chlopoman clothing"] *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX st.* – P. 122–134. [In Ukrainian].
45. Rusova S. (1928) Moi spomyny (1861-1870) / S. Rusova [My Memories]. *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literatunoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX st.* – P. 135–176. [In Ukrainian].
46. Riabinin-Shkliarevskiy O. (1927) Kyivska hromada 1870-kh rokiv / O. Riabinin-Shkliarevskiy [Kievan Community of 1870's]. *Ukraina*, 1–2. – P. 144–162. [In Ukrainian].
47. Sarbei V. (1999) *Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy* / V. Sarbei [The National Revival of Ukraine]. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].
48. Svitlenko S. (1998) Ukrainski hromady druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. / S. Svitlenko (Osoblyvosti ideologii ta dialnosti) [Ukrainian Communities of the second half of 19th – start of 20th Centuries. The Specifics of Ideology and Activity]. *Kyivska starovyna*. 2. – P. 9–28. [In Ukrainian].
49. Starytskyi M. (2003) K biohrafii N.V. Lysenka [To the Biography of N.V. Lysenko] / M. Starytskyi. In: R. Pylypchuk, ed. *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv*. – K. : Muz. Ukrayina. – Vol. 1. [In Russian].
50. Storozhenko M. (2005) *Z moho zhyttia* / M. Storozhenko [From My Life]. – K. : Lybid. [In Ukrainian].
51. *Ukrainska identychnist i movne pyttannia v Rosiiskii imperii: sprobа derzhavnogo rehuliuвання (1847–1914)*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [The Ukrainian Identity and Language Issue in Russian Empire: the Effort of State Regulation (1847-1914). Documents and Materials]. Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
52. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TSDIAK UKRAINY) [Central State Historical Archives of Ukraine], fond 442, opys 813, sprava 672, 8 arkushiv.
53. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 813, sprava 637, 16 arkushiv.
54. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 813, sprava 541, 332 arkushiv.
55. TSDIAK UKRAINY, fond 707, opys 261 (1860), sprava 2, 105 arkushiv.
56. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 810, sprava 187, 6 arkushiv.
57. TSDIAK UKRAINY, fond 442, opys 826, sprava 141, 12 arkushiv.
58. Chyrykalo N. (2002) Kyivska hromada 1861-1864 / N. Chyrykalo [Kievan Community of 1861–1864]. *Visn. Kyiv. nat. un-etu im. Tarasa Shevchenko: Istorii*. 59/60. – P. 10–13. [In Ukrainian].
59. Remy J. (2000) *Higher Education and National Identity. Polish Student Activism in Russia 1832–1863* / J. Remy. – Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
60. Tabis J. (1974) *Polacy na uniwersytecie Kijowskim. 1834–1863* / J. Tabis. – Krakow: Wyd. Lit.

Надійшла до редколегії 17.08.18

K. Nahaiko, PhD student
Higher Education State Institution "Pereyaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University", Khmelnytskyi, Ukraine

KYIV UKRAINIAN COMMUNITY AND ST. VOLODYMYR UNIVERSITY. THE PLOT OF THE NATIONAL SELF- FULFILLMENT

This article covers the relationship between Kyiv Ukrainian community as the main formation mover of the national movement in Ukraine in the second decade of the 19 th century and the unification center for Ukrainian scientific- educational elite – St. Volodymyr University. In the context of the establishment of bourgeois society in Europe universities emerged as the main centers which impacted on formation of a national identity of citizens. They became the biggest centers of development of progressive ideas in the south-western part of the Russian Empire which made a tangible impact for its public and political life. According to the Western European example these educational institutions turned into outposts of establishments of a national idea. Due to strong mental potential in their environment the ideas were formed which stimulated self-realization of 'distinct nations' that lived in the areas of the Empire. Their practical application occurred both in the cultural and in the political areas. Great importance in these processes was made by Kyiv National St. Volodymyr University. The idea of political separateness as one of European nations progressed among progressive scientific-cultural sphere there. The efforts of Ukrainophiles community made the national desire meaningful by putting forward the ideas of commonwealth in the form of autonomy and then its independent Republic.

Key words: Kyiv Ukrainian community, St. Volodymyr University, national idea, Sunday schools, scientific activities, cultural and political setting.

УДК 94 (477) (092) "1869/1939" Черняхівський Олександр
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.04>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Й НАПРЯМИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНЯХІВСЬКОГО

Проаналізовано формування національних переконань відомого українського громадсько-політичного діяча та вченого Олександра Черняхівського наприкінці ХІХ ст. Досліджено значення і вплив українського громадівського руху та його найвідоміших представників В. Антоновича й О. Козького на становлення світогляду О. Черняхівського в молоді роки, простежено процес кристалізації індивідуальної позиції юнака щодо шляхів вирішення українського питання в Російській імперії. Проаналізовано участь О. Черняхівського в різноманітних культурницьких, освітніх і наукових проєктах, які допомогли вченому переконатися в деструктивній національній політиці влади Російської імперії, що перешкодила розвитку українського й інших народів держави. На основі архівних матеріалів і неопублікованої інформації встановлено, що перебування у "Братстві тарасівців", участь у Київській Старій громаді, організаційна робота в Українському науковому товаристві в Києві сприймалися вченим як особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, як можливість українському народу довести своє право на повноцінне існування попри супротив представників царської влади. Також досліджено суспільно-політичні переконання О. Черняхівського та їхню подальшу еволюцію в революційних умовах 1917–1918 рр. і в період боротьби за незалежність у 1918–1921 рр. Встановлено, що у цей час він обрав шлях не революційної боротьби, а еволюційної підготовки співвітчизників до формування власної державності через створення знакових суспільних інститутів на зразок Українського народного університету, Медичного факультету, Спілки українських лікарів. Виявлено, що О. Черняхівський необхідною складовою розвитку українського народу вважає наявність усталеної системи наукових знань і термінології. Тому до кінця свого життя він займався вдосконаленням наукових словників, розробкою термінологічного апарату і популяризацією української наукової мови.

Ключові слова: Черняхівський Олександр, "Братство тарасівців", громадівський рух, Українське наукове товариство, Спілка Визволення України.

XXI ст. в історії України стало поворотним моментом у приверненні уваги громадськості й науковців до вивчення життя та діяльності видатних українців попереднього періоду. Серед важливих персоналій нашого бурхливого суспільно-політичного та культурно-освітнього минулого увагу привертають особистості, які були засно-

вниками й активними творцями вітчизняної науки: засновували наукові товариства, розвивали нові наукові школи, створювали і вдосконалювали терміносистеми. Серед таких видатних представників вирізняється постать ученого-медика Олександра Черняхівського, несправедливо забута впродовж ХХ ст. Дослідження його